

Redakčná rada českej edície

Predseda:

Petr Pithart

Členovia:

Jr. Miroslav Peříček, Péter Rákos,

Jan Vít, Václav Žák

Redakčná rada maďarskej edície

Predseda:

Miklós Mészöly

Členovia:

Tamás Berkes, Endre Bojái,

Vilmos Heiszler, Csaba Kiss Gy.,

Mihály Szegedy-Maszárk

Redakčná rada slovenskej edície

Predseda:

Rudolf Chmel

Členovia:

Martin Bútora, Karol Chmel,

Milan Hamada, Pavol Lukáč,

Vladimír Petrík, Peter Zajac

Redakčná rada polskej edície

Predseda:

Jacek Baluch

Členovia:

Andrzej Jagodziński, Adam Michnik,

Tomasz Lubieński, Jerzy Snopce, Józef Tischner

ISTVÁN BIBÓ

Bída

malých národů východní Evropy

Vybrané spisy

Doplnek-Kalligram
Brno-Bratislava
1997

*Bída
malých národů
východní Evropy*

1. VZNIK EVROPSKÝCH NÁRODŮ A MODERNÍHO NACIONALISMU

Vznik národů je jedním z nejvýznamnějších procesů Evropy jako politického společenství. Uvnitř tohoto vývoje připadá zvláštní důležitost vzniku *moderních národů*. Podstata spočívá v tom, že rámcem stávajících nebo nově vznikajících národů vyplní nová, mocná masová hnutí, a zároveň se cítí s národem spojených zmocní nově, mocné masové emoce. Není pravdou, že národ a nacionalismus jsou plodem francouzské revoluce, respektive buržoazních revolucí v jednotlivých zemích. Během těchto revolucí došlo jen k tomu, že politické procesy probíhající uvnitř národů dostaly *masový charakter* a totéž se stalo s emocemi spojenými s národní identitou. Tento přerod proběhl u některých národů poměrně hladce, u jiných erupčně, u dalších zase byl nebo je doprovázen skutečným řetězem katastrof. Některým přinesl hmotný i mravní vzestup, jiné uvrlil do materiální bídy a mravního úpadku, a známe i případy, kdy se vývoj národa ocitl se všim všudy ve slepé uličce. Právě na tento proces vzniku moderních národů se chceme nyní blíže podívat.

NÁROD JAKO CHARAKTERISTICKÁ EVROPSKÁ JEDNOTKA

Národ jako pro Evropu charakteristická jednotka je výsledkem takřka půlduhatisíciletého vývoje. Všeobecně se rozšířil povrchní názor, že hranice států a spolu s nimi i hranice národů v Evropě jsou už patnáct set let ve stavu ustavičých změn, v nichž se kromě vlivu mocenských sil neprojevíje stabilita či vnitřní zákonitost. Toto mínění nebere v úvahu skutečnost, že uprostřed chaosu měnících se hranic a nepřehledných feudálních vztahů prokázaly evropské národní celky – odhlédneme-li od kritických momentů jejich zrodu, místních proměn a dělení (5.–6., 10., 15.–16. a 19.–20. stol.n.l.) – překvapující stabilitu a neuvěřitelnou houževnatost. Dějiny svědčí o tom, že národy, které jednou vznikly,

se nikdy nerozpadly pouhým oslabením ústřední moci nebo osamostatněním místních mocenských center: takový lokální celek se pouze tehdy stal novým, samostatným národem, jestliže k jeho vydělení přispěly dostatečně silné nebo po dlouhou dobu působící politické prožitky, z nichž vyrostlo vědomí nové identity a vnější autorita nového národního celku.

VZNIK EVROPSKÝCH NÁRODŮ

Nové národy Evropy se začínají vytvářet v 5. až 6. století z germánských království, která si pod vedením některé z vlivných dynastií rozdělila mezi sebou dědicví římské říše a vycházejíce ze svých zprvu zcela náhodně vedených výbojů, konstitují se postupem času, po určitých posunech a modifikacích do forem, jež odpovídají hlavním celkům někdejší římské říše. Francké království tak zaujme území bývalé Galie, západogótský stát území Hispánie, anglosaský Británie a langobardský Itálie. Po rozpadu říše Karla Velikého se opět objevuje italské a západofrancké, později francouzské království a v 9. století vzniká království německé. K nim se zanedlouho připojí na severu tři skandinávské státy a na východě tři východoevropské katolické země: Polsko, Uhry a Čechy. S taktó uzavřeným počtem národů jde Západní Evropa vsříč vrcholnému středověku. Poněkud méně zřetelné jsou obrysy národních celků vytvářejících se na území východního křesťanství. Pod vedením dynastie Rurikovců se v 9.–10. století sjednocuje Rusko. Byzantská říše udržuje kontinuitu římského a řeckého světa, zatímco na Balkáně povstávají po západoevropském způsobu státy mladých národů: v 8.–11. století království Bulharů, Srbsů a Chorvatů, o něco později pak podunajská knížectví rumunská a knížectví litevské.

Na kostnickém koncilu v roce 1414 vystupuje pět předních národů západní Evropy – Itálové, Francouzi, Angličané, Němci a Španělé – jako charakterově vyhraněné, politicky integrální a vědomě registrované celky. V této době začíná rovněž osudná diferenciace mezi charakterem západoevropských a středoevropských národních útvarů: zatímco *francouzské, anglické a španělské* království se stávají čím dál hmotnější a efektivnější fungující realitou, království *německé a italské* se postupně mění v nehmotné, neviditelné a symbolické útvary. Je to zároveň období vzniku něko-

lika dalších menších evropských národů. Na rozhraní mezi Německem a Francií se z politické zkušenosti burgundského vévodství (zpracované detailně (Huizingou) a mocným sjednocujícím a diferencujícím působením osvobozenectvého boje nizozemských provincií rodi národ *hondský* a *belgický*). Ve *švýcarsku* se dovršuje již dříve započatý proces definitivního vytváření z lůna německé říše. Během politického rozpadu Itálie se – zejména v případě slavné republiky benátské a sicilského království – objevují známky odděleného národotoorného procesu. V téže době se zavazuje znovusjednocení Pyrenejského poloostrova, aby vzápětí došlo k jeho rozdělení mezi národ *španělský* a *portugalský*, v čemž bezpochyby sehrála svou roli mocná zkušenost zámořských výprav. Objevuje se také první osobnost lidového nacionalismu – *Jana z Arku* – a s ní všechny myšlenky, kterými se dodnes reflektuje národní citění: národ, jehož prospěch je nejvyšším kolektivním principem, registrování a hodnocení národních specifík, odmítnutí cizí nadvlády, a dokonce už i docenění významu národního jazyka. Jazyková jednotla však tehdy ještě roli národotoorného činitele nehraje. *Ortega* výstižně poukazuje na to, že jednojazyčné státy se vyskytují v nejnovejších evropských dějinách nikoli proto, že by se spojili lidé stejného jazyka a vytvořili stát, nýbrž proto, že stávající národní a státní útvary byl díky kulturní nebo početně hegemonii jednoho či druhého etnika jednojazyčným *učiněn*. A skutečně také řada jazykových rozhraní chová dodnes památku dávno zmizelých politických předělů: hranice mezi francouzštinou a valonštinou, francouzštinou a katalánštinou, dánsko-norská nebo švédsko-norská dialektová hranice atd., atd.

STŘEDOVĚKÉ HRANICE A NÁRODNÍ CELKY

Třebaže místy ještě dojde k některým posunům, zůstanou v taktó vzniklých *hranicích národů evropského středověku* rámce národních celků téměř nedotčené. Politické konstrukce, které na feudálním či rodinném základě vytvoří svazky křesťující se s národními celky, se ponejvíce ukáží jako příliš křehké, a byt i v některých případech přetrvávají celá staletí, dříve či později stejně zanikají, aniž by na hranicích velkých celků zanechaly jakékoliv stopy. Takto se rodí a zaniká svazek anglicko – normanský, potom anglicko – francouzský, aragonsko – sicilský, španělsko – neapolitánský, čna-

nějsko – milánský a vzápětí rakousko – milánský, svazek španělsko – nizozemský a rakousko – nizozemský, stejně tak anglicko – hannoverský, téměř tisíciletý svazek savojsko – piemontský a především unie německo – italská, ztělesněná Svátou říší římskou národa německého. Každý z nich se nějak zapsal do historie, ale žádný nepřinesl podstatnou změnu vzájemných hranic mezi jednotlivými národy.

MODERNÍ STÁT A REVOLUČNÍ NACIONALISMUS

V západní Evropě došlo v průběhu 15.-17. století k postupnému vytvoření moderního státu. Původně pouze symbolická ústřední moc se stala více chápe řízení politického života národa a v národním vědomí se stále více prosazují prvky inteligence a měšťanstva, jež hýbou státním aparátem. Sídelní město se postupně stává hlavním městem země a stát se přetváří v charakteristickou jednotku nejen po stránce politické a právní, ale také správní a ekonomické. Do této situace přichází francouzská revoluce a jeden z jejích rozhodujících důsledků: zintenzivnění kolektivních emocí a jejich demokratizace, zrod moderního patriotismu. V tom kví smysl o toho jinak dosti povrchného tvrzení, že evropský nacionalismus přišel na svět s francouzskou revolucí. Jak bylo řečeno, ani národ jako *fakt*, ani *emoce* s ním spojené se nezrodily v roce 1789, nýbrž o staletí, ba takřka o celé tisíciletí dříve. Jenže až do roku 1789 byla vědomou nositelkou této formy vzájemnosti šlechta; teprve s francouzskou revolucí, kdy pronikání vrstev inteligence a měšťanstva, *trétilho stavu*, do rámce národního celku, které trvá nepřetržitě od konce středověku, nabralo ze dne na den podobu triumfálního ovládnutí, se z tohoto zážitku rodí moderní národní citění. Revoluční demokracie, jako ostatně každá demokracie, třebaže hlásá svobodu člověka, uskutečňuje tuto svobodu vždy v domácím společenství a tento zážitek neznamená oslabení, nýbrž naopak zesílení, vystupňování emocionálního vztahu k tomuto společenství. Mocný náboj a expanzivnost demokracického kolektivního citění vyplývá ze skutečnosti, že se v něm spojují emoce druhého druhu, jednak se třetí stav – lid – zmocňuje země králů a šlechticů s veškerou její historickou prestiží a jejím reprezentativním a vyzývavým sebevědomím, ale zároveň se tato země stává objektem křehkých a bezprostředních citů, které měšťan dosud cho-

val vůči svému užšímu okolí. Mešťanské emoce se v tomto splývají tak silně, jako silnější, a patří k podstatě demokracie, že tomu tak muselo být. Koneckonců moderní demokracie znamená vítězství životní formy delného, svědomitě tvořícího člověka nad člověkem reprezentující, aristokratickým, využívajícím se ve sférách moci. V západní a severní Evropě, kde v politickém vědomí nedošlo k poruchám a chorobným deformacím, je takové spojení demokracie a nacionalismu do dnešních dnů živou skutečností.

2. PŮRUŠENÍ ÚZEMNÍHO STATUTU STŘEDNÍ A VÝCHODNÍ EVROPY

A VZNIK JAZYKOVÉHO NACIONALISMU

Když se na sklonku 18. století začíná o slovo hlásit novodobý demokracický nacionalismus, není v západní a severní Evropě žádných pochyb o tom, že aspirace lidových hnutí se vztahují k daným státním rámcům, k zemím, které nejsou ničím jiným než existujícími státními celky, tedy Francií, Velkou Británií, Španělskem, Portugalskem, Belgií, Holandskem atd. Situace ve střední a východní Evropě je jiná. Vývoj Německa a Itálie se zkomplikoval kvůli politické konstrukci římsko – německé říše a ve východní Evropě expanze osmanské říše rozbila existující státy, aniž by nad nimi dokázala vytvořit nový trvalý a pevný státní rámec. Oba tyto faktory přispěly svým dílem ke vzniku osudného soustátí, které definitivně zamíchalo proces vývoje národů a států ve střední a východní Evropě. Tímto soustátím byla říše Habsburků.

OSUDNÉ HABSBURSKÉ SOUSTÁTÍ

Říše Habsburků povstala jako stejný příležitostný a mezi-národní dynastický svazek, jakým byla unie aragonsko – sicilská, anglicko – hannoverská atd. Ve chvíli svého zrodu byla vším možným, je-
nom ne tím, že je dnes považována: totiž „podunajským státem“.
Jedna z jejích stavebních částí, německé císařství, které bylo reformaci zatlačeno do jižního Německa, vnáší s sebou všechny své západoevropské a italské zájmové síly; české království lze s větší povážkou za podunajský stát a království uherské, okleštěné osmanskými výboji, představuje prakticky jen východní vojenský

předmostí německého císařství. Sjednocovací snahy se v této unii po dlouhou dobu vůbec neprojevovaly. Až do poloviny 18. století je zřejmé, že habsburská dynastie reprezentuje v Evropě politickou váhu německé královské moci vyplývající z titulu římsko-německého císaře. „Císařem“ je ten, kdo ovládá velkou část Itálie a Německa a jaksi mimochodem je navíc králem českým a uherským. Během náboženských válek je císař postupně vytlačován z Německa, ale jakmile se upevní jeho pozice v Itálii, rozhodne se rozšířit své území mimo jiné, ovšem nikoli v první řadě, i o část Podunají, kde se mu podaří dobytí na Turcích staré teritorium uherského království. V 18. století jeho postavení v Německu dále slábně a za války o rakouské dědictví vyvstane v jedné chvíli grotesknost celé situace, když Marie Terezie, nemajíc císařský titul, má vládnout v zemi, která nemá ani jméno, která je pouhým seskupením rakouských, uherských, českých, lombardských, belgických a chorvatských národů a etnických zlomků s různými právy, jazyky, s různou státní správou a identitou.

Teprve ve druhé polovině 18. století se začínají objevovat serióznější snahy naplnit souvislý prostor habsburského podunajského státu jakýmsi „rakouským“ povědomím. Avšak dříve než se z tohoto povědomí může cokoli zrodit, propuká pod vlivem francouzské revoluce i v této oblasti s živelnou silou novodobý demokratický nacionalismus a vytváří zcela novou situaci.

VZKŘÍŠENÍ STARÝCH NÁRODŮ

První otázka, před kterou stanula v tomto regionu moderní demokratická národní hnutí, nutně zněla: *co je vlastně oním národním rámcem, který se nyní ve jménu lidu snažíme ovládnout? Propůjčí svůj obrovský citový i silový potenciál existujícím mocenským útvarům (habsburskému mocnářství, německým a italským státům či osmanské říši), to novodobý demokratický nacionalismus nemohl a – z pochopitelných důvodů – ani nechťel; mnohem snáze mu bylo ztotožnit se s těmi národními celky (německou říší, jednotnou Itálií, polským, uherským nebo českým královstvím), které přetvářaly dílem ještě v podobě institucí, dílem již jen v symbolech a lidské paměti, ale i když se topily v anarchii a provincialnosti, představovaly stále ještě politický prozitek větší síly než výše uvedená nepřítisť stará a málo vžitá mocenská seskupení.*

Osmanská říše nebyla schopna vytvořit nad balkánskými národy novou státní konstrukci už ze dvou důvodů: jednak kvůli ryze dobyvatelskému charakteru své organizace a jednak proto, že její kultura byla národům Balkánu příliš vzdálená. Říše habsburská, jak jsme již řekli, byla jen přiležitostnou unií a národy, které pohltila, mohla sice oslabit, ale už nebyla s to je v sobě rozpustit. „Rakouské“ povědomí, jež se objevilo na přelomu 18. a 19. století, nepostrádalo pravdu lidských a teplych tónů, avšak hlubší společenské kořeny zapustilo jen v německy mluvících dědičných zemích, a ani tam ne ve smyslu v Evropě obvyklého národního cílení, ale spíš ve stylu provinčních citových pout, jak je známe z ostatních států rozdrobeného Německa. Z tohoto rakouského lokálního patriotismu se jen stěží mohl zrodit samostatný nový národ – už proto, že lesk a sláva rakouských dědičných zemí spočívaly právě v tom, že pět a půl století zásobovaly německou říši císaři a králi, a hrály tedy roli domácí državy německých panovníků, jakéhosi jejich l'le de France. Šance ostatních německých státeků dospět tak daleko, aby se po vzoru Holandska, Belgie nebo Švýcarska proměnily ve skutečný národ, byly při nedostatku kontinuálního politického prožitku a výraznější vnější prestiže ještě menší. V rozdrobené Itálii dosáhly zase jednotlivé státy v devatenáctém století takové míry politické bezmoci a naprosté vyprázdněnosti, že proti myšlence italské národní jednoty nemohly postavit žádné separátní národní povědomí. Na všech frontách zvítězily tedy starší národní celky: plamen, který se rozhořel, nebyl národním cítěním Rakušánů, Bavorů, Sardů nebo Neapolitánů, nýbrž Němců, Itálií, Poláků a Čechů.

POTÍŽE OBROZENÍ A IDEA LIDU

Toto vítězství bylo však pro všechny vítězstvím Pyrrhovým. Nová národní hnutí musela většímu své energie věnovat na likvidaci stávajících rámců a vybudování rámců vlastních. Přitom se musela vypořádat s faktem, že základy moderního státního a národního uspořádání, jak se jinde v Evropě vytvořily během sedmáctého a osmáctého století, neměla od koho převzít. Neměla v dnešním slova smyslu hlavní město, neměla vybudovaný státní aparát nebo, její měla jen zčásti, neměla životaschopný ekonomický systém ani jednotnou politickou kulturu a vyspělou národní elitu. Vším

tím disponovala habsburská monarchie i ostatní mocenská seskupení, která zas ovšem nedokázala zplodit nic než nedokrevná citová pouta dynastická nebo bezmocný lokální patriotismus. Nová národní hnutí musela tudíž dokázat, že na rozdíl od těchto vyprázdněných státních organismů, dřívících však dosud v rukou všechny mocenské prostředky, jen ona jsou původní a životaschopná. K tomu účelu bylo třeba sáhnout hloub, pod povrch pouhého poměru sil, až k faktorům spojeným s „lidem“. „Lid“, který v Západní Evropě reprezentoval jednoduše dynamiku *vývoje společnosti* (people), se tak ve střední a východní Evropě stává zárovkem relevantním nositelem *specifických národních znaků* (Volk), který oproti pomíšeným vládnoucím vrstvám v sobě chová v čistiší podobě „opravdová“ kritéria národní souměřitelnosti, jako jsou jazyk, lidové obyčejné atd. Odtud pramení onen nepřelozhitejný protiklad mezi expresivitou francouzského slova „populaire“ a obsahem příslušného maďarského výrazu, jejichž logický význam je totožný. Na scéně se objevil činiteľ, který způsobil, že územní status této části Evropy, jenž se už předtím dostal do pohybu, se nyní stal definitivně neuchopitelným: jazykový nacionalismus.

JAZYKOVÝ NACIONALISMUS

Jazykový nacionalismus je typickým jevem střední a východní Evropy. Na základě teorie nacionalismu, vypracovaných převážně v těchto částech Evropy, se dnes lze už i na Západě často setkat s názorem, že národ vzniká tehdy, spojí-li se lidé mluvící stejným jazykem a založí stát. Něco takového však tento svět ještě nikdy nezažil. Moderní pojem národa je par excellence politický: jeho východním bodem je státní rámec, kterého se lid silou zdemokraticizovaných národních emocí snaží zmocnit a identifikovat se s ním. Avšak zatímco na začátku 19. století se tyto tendence do značné míry kryly s historickými státními útvary a šlo pouze o to, setřást umělé naroubované, nezakořeněné státní konstrukce (říši Habsburků, osmanskou říši atd.), s příchodem jazykového nacionalismu začaly všechny národy našeho regionu reflektovat svou situaci zároveň i z hlediska jazykového poměru sil: ty z nich, které ve svých historických hranicích sousedily s etniky jazykově příbuznými, nebo které již žádné historické hranice neměly, vyhlásily program sjednocení všech příslušníků své jazykové rodiny; a ná-

rody, na jejichž území žili obyvatelé jiného jazyka, přijaly naopak program jednojazyčného národního státu. Obě tyto snahy měly společnou podstatu: podpořit svou nejistou politickou existenci na etnickém základě.

To nikterak neznamená, že by v tomto regionu národy povstávaly působením lingvistických činitelů a že z kteréhokoli dialektu by se dal vykouzlit národ. Národy zde – jako všude jinde – vznikají z momentů politických. Převážná většina zdejších národů – Poláci, Maďaři, Češi, Řekové, Rumuni, Bulhaři, Srbové, Chorvati, Litvci – se vyznačuje tím, že po dlouhá staletí měla své vlastní státní nebo napůl státní uspořádání a disponovala specifickým politickým vědomím. Dokonce ani národy (např. Slovinci, Lotyšci, Estonci, Albánci), které se zdánlivě zrodily na ryze jazykovém základě, nevznikly „spojením“ lidu hovořícího jedním jazykem, nýbrž působením historických prožitků a procesů.

Tak například slovenské národní vědomí se vyvinulo ve sledu prožitků počínaje politickou a kulturní opozicí proti maďarskému jazykovému nacionalismu, přes odtržení od Uher a připojení k československému státu, vytvoření samostatného Slovenska až k obnovení Československé republiky. Stojí za připomínku, že zmínání se mezi různými státními společenstvími hrálo svou roli také při zrodu, respektive obrození několika západoevropských národů, např. Finů a Norů. Tím, co vytváří národ, je posloupná řada takovýchto historických prožitků. Zastánci historických celků ve střední a východní Evropě mají pravdu v tom, že národovými činiteli není jazyk sám, nýbrž jediné dějiny. Z toho však nemohou plynout závěry, které by tyto lidi rádi vyvodili, neboť na druhé straně je faktem, že ve specifických poměrech střední a východní Evropy se skutečnost jazykové souměřitelnosti stala politickým a dějinným faktorem, a to především tím, že přispěla k teritoriálnímu vymezení stávajících celků a v několika případech i ke zformování nových národů.

NEPOSTIŽITELNOST HRANIC

Převládnutí jazykového nacionalismu znamenalo, že vzájemné hranice národů střední a východní Evropy se staly nepostižitelnými. Zatímco na západě a na severu si historický status quo podřel svuj národně diferenciacní význam, ve střední a východní Evropě

hranice mezi obrozenými národy buď zcela zapadly v bouřích historie (na Balkáně), anebo, pokud se zachovaly až do novější doby (případ Polska, Uher a Čech), jejich soudržná síla ochabla. Za těchto okolností byla hlavní obřez *nikoli* v tom, že jazykové hranice byly velmi křivolaké a nepodřizovaly se zeměpisným a hospodářským předstávám, nýbrž v tom, že historické emoce těchto národů – většina z nich si zachovala dějinnou paměť – se vázaly k jinnému, zpravidla většímu teritoriu, než na kterém sídlilo obyvatelstvo příslušného jazyka. Stejně jako všude na světě i zde platí, že národní citění není jen vzájemnou vazbou uvnitř určité skupiny lidí, ale také vazbou této skupiny k určitému územnímu celku, k jeho lokalitám, svatým městům a historickým památkám. Zvláště silně se projevovovaly tyto vazby tam, kde ve zmíněných lokalitách žilo obyvatelstvo hovořící národním jazykem, které však bylo v menšině, respektive se v ní ocitlo, nebo bylo územně izolované. O nic slabší nebyla ani snaha lidových hnutí zmocnit se městských center. A tak netrvalo dlouho a všechny znovuzrozené národy tohoto regionu se postupně dostaly s většinou svých sousedů do urputných hranicních sporů. Tato situace způsobila mnoho válek a katastrof, které přinesly ještě větší znejištění národní existence a územního uspořádání. Zde kví hlavní zdroj politické hysterie národů střední a východní Evropy.

3. ZHRUCENÍ TŘÍ HISTORICKÝCH STÁTŮ VÝCHODNÍ EVROPY

Zvláštní pozornost si zaslouží katastrofa tří historických zemí této části Evropy – Polska, Uher a Čech. Jednak proto, že jejich pád měl mnohem větší podíl na zhrucení soustavy evropských států, než se na první pohled zdá, a jednak proto, že nevyvážené politické vědomí v těchto zemích nejnáznorněji ukazuje příčiny a podstatu svržení celé střední a východní Evropy.

Jestliže hovoříme o chaotických poměrech ve východní a jihovýchodní Evropě, je zavádějící přičítat tento stav především rozpadu habsburské monarchie – skutečnou příčinou byla mnohem víc sama její existence. U jejího rozpadu se není třeba příliš zastavovat, neboť tento přiležitostný, hybridní a vnitřně nesoudržný stát

ní konglomerát neměl ani při šťastnějším vývoji šanci stát se pilířem stability ve střední a východní Evropě. Naproti tomu Polsko, Uhry a Čechy – státy s mnohem hlubšími historickými kořeny, jež habsburská říše sice více či méně zakryla, ale které po jejím zániku opět vystoupily na povrch – prokázaly, že jsou skutečnými a živoucími národy, třebaže již v sobě nenalezly sílu, aby znovu zaly postavení, které měly před vznikem habsburské říše. Právě vnitřní nevyváženost těchto tří států měla rozhodující podíl na rozpadu evropského (meziválečného) systému: *Malarsko* bylo boudem, kde ve francouzském obranném valu proti Německu od roku 1918 zela tihlina, *Československo* místem, v němž se tento obranný systém, dříve než mohl být využit, v roce 1938 protihl, a *Polsko* představovalo archimédovský bod, odkud se německé ofenzíve podarilo na okamžik narušit solidaritu protihitlerovských sil a takto vzniklou skulinou se vyvalily hrůzy druhé světové války.

Ve všech třech zemích začínají nesnadze na sklonku 18. století a jejich příčiny pramení z problémů, s nimiž se v těchto částech Evropy potýkal vznik národních pospolitostí a jejich stabilizace.

PROBLÉM POLSKA

Polský problém spočíval v tom, že historické polské království sestávalo jednak z *polské části* v užším slova smyslu, s homogenním osídlením, a jednak z *části litewské*², připojené formou personální unie, kde žila téměř zcela popolská vládnoucí vrstva a obyvatelstvo *dílem litewské*, z větší části však *ruské, pravoslavné víry*. Toto obyvatelstvo bylo v novověku vystaveno vzrůstající přitlačivé síle rozmáhajícího se Ruska. Zároveň jiná část Polska – Západní Prusko – byla vystavena rozpínavosti německého souseda, jehož nároky však byly mnohem méně historicky i emicky podložené než nároky ruské. Jakmile v důsledku vnitřní anarchie v Polsku začal ruský a pruský tlak směřovat jednoznačně k územnímu okleštění země, přihlásilo se o svou koňš navíc i hybridní Rakousko, které se ve skutečnosti o žádné polské území seriózně ucházet nemohlo. Po prvním dělení Polska se rozpoutalo mocné demokracické hnutí, od něž si polští vlastenci slibovali vnitřní i vnější obrození národa. Hnutí skutečně dosáhlo závažných reforem v politice i v kultuře, jeho završením byla konstituce z roku 1791³, která vyvolala ohlas v celé Evropě. Mezitím však francouzská revoluce

přenesla těžšíte evropské politiky jinam a v Polsku vedl vnitřní rozvat, celková evropská situace i rakouský zásah nakonec k tomu, že akce zaměřená na okleštění polského území skončila jeho úplným rozdělením.

ÚPLNÉ ROZDĚLENÍ POLSKA

V důsledku třetího dělení získalo Rusko veškeré rusko-litevské území a o čisté polské teritorium se podělilo Prusko a Rakousko. Tato situace měla být pro Polsko poučením, *aby se opřelo o Rusko* – které z vlastního polského území nic neurvalo – a snažilo se dobyt si na obou německých mocnostech svou národní suverenitu. Avšak Poláci, pod vlivem strašlivého rozparcelování svého národa, které se všim všudy přičítali brutálnímu násilí, nedokázali rozlišovat mezi tím, co bylo *historickou nutností* a co holým *násilím*. Právě proto se ani na okamžik nevzdali velkopolské litve, a to byl jeden z důvodů, proč se postavili po bok Napoleona. Že šlo o čiré litve, prokázal rok 1812, kdy Napoleona při jeho litevském tažení nikde nevtálo polské národní povstání, jak mu to slibovali jeho polští přívrženci. Celá akce nicméně stačila k tomu, aby v Rusku vzbudila pocit, že *je zvykem Polska stále ohrožováno*.⁴

V důsledku toho bylo roku 1815 Polsko *umlčeno počivně*, a to za podmíněk ještě *tragičtějších* než dříve, neboť tentokrát už *i území v užším smyslu polská* připadla z velké, ba převážně části Rusku a všechny tři participující velmoci měly tak nyní *stejný zájem* na tom, aby polský stát přestal zcela existovat. V Evropě nezůstala velmoc, která by chtěla *a mohla* obnovit polský stát. Muselo uplynout *plných sto let*, než současně zhroutení *cařského Ruska* a ústředních mocností umožnilo jeho znovuzrození.

ODMÍTNUTÁ LEKCE

Dějiny udělily Polsku opět *tutéž lekci*: svou národní existenci *necht* zakládat *na polských* územích a *necht rezignuje* na rozsáhlé východní *země*. Kde žili sice *polští velkostatkáři*, ale nikoli *polský lid*. Tzv. Curzonova linie byla *vyvozením závěrů* z této skutečnosti. Avšak *polská vláda* v roce 1920 *nedokázala odolat* pokušení, využítla *kritickou situaci* sovětského Ruska a Curzonovu linii překročila. *Rizikým mírem* se pod její *pravomocí octla více než šestimilionová ruská a ukrajinská menšina*, což sehnálo *důležitou roli* v tom, že se

Polsko, znejistěle ohledně národního cítění svých obyvatel, vzdánilo demokracii. Navíc *po historických katastrofách*, kterými prošel, *ne- měl polský národ odvahu* spolehat na to, že se mu *podají* tato území *k sobě* připoutat *politikou* velkorysých a demokratických ústupků.

Uprostřed oslav *řížského míru*, který je opět *přiblížil* historickým *velkopolským hranicím*, nebralo Polsko v potaz *skutečnost*, že *akci* provedlo v *kritickém okamžiku* nejvícejiho *ohrožení* nového *sovětského státu*, čímž se v *očích* sovětské *politiky* stalo *na- přístě symbolickým místem úderu všech agresí*, které *nové socialis- tické říši* hrozily ze strany *kapitalistického světa*. O *dvacet let* později, *když* byla *existence* polského státu *znovu ohrožena* *německým útokem*, byla to opět *tatáž zkouška*, v níž *Polsko* opět *ztros- kotalo: zkouška důvěry mezi Polskem a Ruskem*.

Po skončení *druhé světové války* v zemi *znovu zavlád* *pocit*, že *„Evropa má vůči Polákům dluh“*. A *jakmile* se z *ruské strany* *objevil požadavek* Curzonovy *linie*, *Polsko* tuto *hranici* *přijalo* *ni- koli jako jediné možné řešení*, *vyplývající ze zkušnosti* *sto padě- sát let* *trvajícího řetězu katastrof*, *nýbrž jako těžkou křivdu*, *za níž* *mu* *paří* *rozsáhlé odškodnění*. Došlo k tomu *shodou okolností* *ve chvíli*, *kdy* *řídající evropské* *mocnosti* z *různých důvodů* *cítily*, že *Polákům* *opravu* *takové odškodnění* *dluží*. *Polsko* *tak získalo* *Slezsko* *a půl Pomořanska*, *včetně* *množnosti úplného* *vysídlení* *ne- měckého obyvatelstva* *z tohoto prostoru*. *Jaké* *budou* *pozdější ná- sledky* *tohoto rozhodnutí*, *je* *dnes* *těžké odhadnout*. *Lze* *se* *však* *obávat*, *že* *kolem* *této otázky* *vyvstanou* *kontury* *velice vážné* *evrop- ské morální krize* *a* *samo Polsko* *jednoho dne* *pochopí*, *že* *méně* *by* *v tomto případě* *bylo více*.

PROBLÉM UHER

Východní *uherský problém* je *totožný* s *polským*. Existoval *určitý* *státní rámec*, který *však* *nebyl jen* *maďarský*, *ale* *podílelo* *se* *na něm* *několik* *národností*. Ty se *dělily* *na* *dvě skupiny: národnosti ze severu*, *prodělaly* *celý* *historický vývoj* *Uher* *a* *dávaly* *nájevo*, *že* *by* *se* *s* *velkou* *pravděpodobností* *mohly* *spolupodílet* *na* *uchování* *vícejazyčného uherského státu*, *disponujícího* *společným* *historic- kým vědomím*. *Naproti* *tomu* *národnosti žijící na jihu*, *kde* *v* *du- sledku* *dlouhé* *turecké* *nadvlády* *význam* *uherského státu* *poklesl*, *neočekávaly* – *a* *nedostaly* – *óchranu* *a* *osvobození* *od Uher*, *ný-*

brž *od habsburské říše*, již byly součástí. Jakmile se pak po vyhnání Turků – na základě historického práva – dostaly opět do užšího či volnějšího svazku s uherským státem, už jim tento svazek nic neřikal, a sotva se na Balkáně začaly formovat státy jazykově příbuzných národů, *ocily se zcela v jejich silovém poli*. Přivrženci maďarského demokratického a národního hnutí si představovali, že demokratické svobody přinesou v Uhrách zároveň národní jednotu. Tato naděje se ukázala být iluzí, neboť v roce 1848, kdy maďarský národ s velkým nasazením povstal, aby seřásl habsburskou nadvládu, narazil při tom na odpor nemadarských národností, zejména *Chorvatů, Srbů a Rumunů*, jejichž snahy o odtržení nebyl ochoten respektovat. Tak se Uhry ve svém boji za svobodu ocily v současné v konfrontaci se státy *evropské reakce i s nespojeností vlastních národností* a výsledkem této konfrontace byla pohroma roku 1849.

OSUDOVÁ POUČENÍ Z KATASTROFY ROKU 1849

Do politického vědomí maďarského národa se katastrofální porážka v roce 1849 zapsala dvojím poučením: Za prvé, že *Evropa nechala Maďary v jejich boji za nezávislost na holičkách*, a za druhé, že *uherské národnosti využití demokratické svobody k osamostatnění*. Plodem prvního poučení bylo v roce 1867 rakousko-uherské vyrovnání, spočívající v tom, že v zájmu zachování svého historického území se Uhry vzdaly části své suverenity. Druhé poučení se stalo základem vývoje, který vzdalil Uhry demokratickým ideálům – v Maďarech se totiž zahmizál strach, že budou-li akceptovat demokracii do všech důsledků, povede to k odtržení národnostních území. Zastánci uherské integrity měli z historie vyvodit závěry, že na severu je třeba usilovat o zachování historického státu, zatímco na jihu nezbyvá než vzít na vědomí, že tamní národnosti se uherskému státu už dávno odcizily. Místo toho se však prosadila krátkozraká politika, která vycházela z naivní představy, že bude-li se malicherným způsobem znemožňovat veřejnoprávní užívání nemadarských jazyků, zaručí tak zachování státu v historických hranicích. Následkem toho se po jižních národnostech, které mezitím dospěly ke zcela nezávislému národnímu vědomí, defini- tivně odcizilo myšlenku historických Uher i slovenské a ruské obyvatelstvo na severu země.

TRIANONSKÝ KOMPLEX⁷

Za této situace se v roce 1918 zhroutil monarchie a brzy se ukázalo, že rozdělení Uher je nevyhnutelné. Toto rozdělení bylo však provedeno natolik ukvapeně, že došlo k odtržení nejen nemadarských, nýbrž i *etnicky maďarských území*, a to v nemalé míře. Výsledkem byla jednak série vnitropolitických krizí a ořesů, jež na konci dopomohly k moci *nejlémnější reakci*, a jednak fakt, že maďarská politika neviděla v celém rozdělení Uher nic než *akt brutálního násilí a pokryteckví vltčinych vítězů*, nedokázala rozlišovat mezi odtržením *etnicky cizích území zralých pro osamostatnění a neoprávněným, nespravedlivým odtržením území etnicky maďarských*. Nedokázala se vzdát *vidiny velkých Uher* a stále více se nechávala řídit pocitem, že Maďarsko má v Evropě dluh za těžkou křivdu, kterou mu způsobila. Z těchto důvodů se také v roce 1938 cítilo Maďarsko vůči Evropě zbraveno všech závazků a ve chvíli, kdy se naskytila šance na změnu jeho územního statu, nezastavilo se u území etnicky maďarských, ale jak se postupně otvíraly další možnosti, hnalo se dál za vidinou velkých Uher, rovnou cestou až ke katastrofě roku 1944. *Velkouherská tluze se tím s končnou plamostí zhroutil*, ale nedostl na tom: je rozhodující otázkou demokratického vývoje budoucnosti.

HISTORICKÉ ČECHY A ČESKOSLOVENSKO

Problém třetí východoevropské historické země, Čech, vyrostl rovněž z *jezdů* mezi jazykovými a historickými hranicemi. Na území českého státu tvořícím zeměpisně uzavřený celek vznikla v polovině středověku situace, kdy dvě třetiny obyvatel tvořili Češi a jednu třetinu, obývající území podél hranic, Němci. Německé obyvatelstvo mělo právě tak vědomí *Ešské (böhmisch) identity*, jako jejich čeští sousedé a všichni společně a stejnou měrou považovali český stát za svůj. Rozpory mezi oběma skupinami se v určitých dobách, například v období husitských válek, silně vyostřovaly, jindy slably. Němci se vždy orientovali spíš na německou říši, Češi prováděli více východoevropskou politiku, ale jedno i druhé se ztrácelo v charakteristicky středověkém sváru tisíce různých zájmů. Po nástupu Habsburků na český trůn německá orientace stále sílila a ve třicetileté válce bylo samostatné postavení českého státu již zcela zamlženo. Přitom *historický rámeček Čech zůstal*

zachování a jak u Čechů, tak i u Němců se zachovalo i vědomí identity s ním spojené. Na přelomu 18. a 19. století se emancipace českého i německého živlu rozrostla v široká masová hnutí, která se spolu dostala do ostrého konfliktu. Nicméně stále ještě šlo o oběma stranám o historické Čechy, s nimiž se ztotožňovali a které chtěly pro sebe získat. Až v průběhu zostřujících se jazykových bojů začaly obě strany pozvolna opouštět myšlenkovou platformu státního rámce historických Čech a hledat si oporu jinde: Češi ve slovanské vzájemnosti, Němci v ideji velkoněmecké. Ve znamení slovanské myšlenky se kulturní i politický zájem Čechů začal soustředovat stále více na Slováky, obyvatele severních Uher, jejichž averze vůči uherskému státu rostla a kteří se postupně orientovali na Čechy. Během první světové války vznikly v zahraničí československé legie⁸, na jejím konci pak samostatný československý stát.⁹

ROZPORY VE VZNIKU ČESKOSLOVENSKÉHO STÁTU

Československu se po zhroutil Německa podařilo udržet integritu etnický směřeného území historických Čech, na východě připojit Slováky obývanou část Uher a navíc – v zájmu územního vyrovnání – ještě značnou část maďarských území. Založení nového státu vycházelo z rozporuplných principů: česká území do něj vstupovala na principu historické a etnické kontinuity, německá území na základě *historickém*, ale nikoli etnickém, Slovensko na základě *etnickém*, ale nikoli historickém, a maďarské oblasti neměly k novému státu vztah *ani* historický, *ani* etnický.

V této situaci se stoupeneci československého národa¹⁰ snažili založit existenci československého státu na dvou ideologických základech: na principu *demokracie* a na principu *neporušitelnosti hranic versailleského systému*. K demokracii byla ČSR oproti svým východoevropským sousedům lépe kvalifikována nejen tím, že česká společnost byla mnohem rozvinutější, industrializovanější a měšťansky zralejší než společnost polská a maďarská, ale také tím, že byla ve srovnání s nimi podstatně optimističtější. V Polsku začala série historických katastrof v 18. století, v Maďarsku o století později – a jejich optimistická víra v demokracii byla v této fázi už tatam. Češi naproti tomu prožili 19. století sice ve stínu habsburské monarchie a ve víru politických zápasů, ale zato plni nezkalených politických nadějí, a tento optimismus jim byl vzpru-

hou k vybudování demokratického politického systému, který v letech 1918–1938 tvořil uprostřed nejúspěšnějších fašistů a absolutistů opravdovou oázu. Je třeba dát Čechům za pravdu v tom, že žít jako Němec nebo Maďar v československém státě nebylo zcela leka nenesitelné.

Avšak vzhledem k tomu, že při zakládání nového státu byl nejen v jeho názvu, ale i v jeho struktuře položen důraz na etnický princip, projevovalo se mezi německým obyvatelstvem historických českých zemí vůči novému státu čím dál tím větší odcizení, nemluvě už o Maďarech, kteří se v něm ocitli skutečně způsobem ryze incidentálním. Nevedlo se jim zle, jenom nebylo jaksi zcela zřejmé, co v zemi Čechů a Slováků, které svedla dohromady myšlenka slovanské vzájemnosti, vlastně pohledávají.

Druhou ideologickou základem existence a legitimity československého státu byla idea neporušitelnosti hranic versailleského systému. Češi, kteří si čím dál zřetelněji uvědomovali, že idea demokracie není s to uchránit jejich stát před působením odstředivých sil, se jali tuto druhou ideu prosazovat ještě urputněji a ještě větší dogmatismem, než samotní Francouzi, a tato urputnost přispěla svým dílem k pozdějšímu katastrofálnímu zvratu evropského vývoje.

KATASTROFA LET 1938–1939

V roce 1938, když se německá území Čech stala cílem hitlerovské agrese, vyšlo záhy najevo, že nejen německé, ale ani maďarské a dokonce ani velká část slovenského obyvatelstva necítí vůči československému státu solidaritu. Křivdy, na které se poukazovalo, byly nepodstatné a zveličené, ale odcizení bylo zde. Zřetelné znaky této chybějící solidarity přispěly k tomu, že západní mocnosti přijaly zásadu, že historické území českého státu má být podle etnického klíče rozděleno na dvě části. Avšak toto rozdělení, tak jak k němu došlo v Mnichově, nebylo pouhým rozdělením, nýbrž znamenalo úplně vydání napospas hitlerovskému Německu, což se o půl roku později projevilo anexí zbytku českého území. Československo stihl tedy tenký osud jako Polsko a Maďarsko: dlouho připravovaný historický proces proběhl v jednom historickém okamžiku a v podmínkách nejbřutálnějšího násilí. Tato situace zbavila Čechy schopnosti uvidět za oním brutálním násilím to, co bylo

pouze jedním článkem dlouho připravovaného procesu, odpovídajícího vývojovým tendencím východní Evropy. Češi měli zkrátka oprávněný pocit, že je Evropa nechala napospas osudu, vlastní menšiny jim vpadly do zad, a že jim Evropa nyní *dluží* obnovení jejich státní suverenity.

TVŮŘ ZNOVUZROZENÉHO ČESKOSLOVENSKA

Se skončením druhé světové války mohl být tento dluh skutečně splacen. V politické tváři československého státu¹¹, který po všech pohromách znovu zvedá hlavu, jsou však od nynějška vepsány *stopy katastrof* stejně nesmazatelně jako v duchovní tváři polského a maďarského národa. Československo už dnes nespolehá na to, že se mu s pomocí demokracie podaří smelit vícejazyčné země v jednotný celek, tuto naději ztratilo podobně jako už dříve Polsko a Maďarsko. Avšak zatímco v dřívějších dobách se antidemokratické důsledky takových rozčarování projevovaly tím, že dotýčný stát začal své menšiny *malicherně jazykově uhláčovat a odnárodňovat*, dnešní Československo šlo mnohem dál a vyhlásilo *program vysídlení všech neslovanských menšin*. Je to šlešství, ale má svou logiku: Češi chtějí *pro sebe demokracii, pro svou zemi pokoj* od národnostních menšin a zároveň neporušenou územní integritu, čili *všechno najednou*. Za touto vůlí však nestojí vědomí síly, nýbrž strach živěný vzpomínkou na prožitou katastrofu. Zde se rozchází zprvu v mnohém paralelní vývoj Československa a Jugoslávie: Československo je poznamenáno roky 1938–1939, zkušeností vlastní slabosti a chybějících soudržných sil, které odtáhly dokonce i svazkem obou státovtorných národů, Čechů a Slováků; naproti tomu Jugoslávie pocítila v letech 1941–1944 svou odstrašující sílu a tato zkušenost se ukazuje být dost silná k tomu, aby Srby a Chorvaty navzdory jejich dřívějším vzájemným rozporům sloučila v jeden národ. Jugoslávci chtějí všechno, protože cítí, že všechno zvládnou. Českoslováci chtějí všechno, protože se jim žádá bezpečnost nezda dostatečná a protože vědí, že Evropa chová dosud v paměti svůj historický dluh. A vsuknu, česká žádost o vysídlení menšinového obyvatelstva byla – alespoň v případě sudetských Němců – evropskými mocnostmi akceptována. I zde ovšem platí, co bylo řečeno o Polsku: kolem tohoto problému se začínají rýsovat obrysy závažné evropské mravní krize a je velkou otázkou,

zda zachování stoprocentní územní integrity stojí Československu za to, aby se stalo jedním z jejich původců.

SPOLEČNÉ RYSSY OSUDŮ VŠECH TŘÍ HISTORICKÝCH STÁTŮ

Nyní už můžeme snadno načrtnout společné rysy, kterými se významují osudy všech tří východoevropských historických národů. Každý z nich v období od konce 18. století do dneška prodělal historickou zkušenost *národní geneze*, přesněji řečeno *národní regenerace*. Každý z nich ve své době – Polsko v období 1772–1794, Uhry v letech 1825–1848 a Čechy v letech 1918–1938 – reagoval s takovým vzeptěním na demokratická a patriotická hnutí v Evropě, že to v jejich západoevropských současnicích vzbuzovalo největší naděje. Všechny tři státy však stannuly před problémem, že *zalděná historická území*, na kterých citově silně lpěly, nejsou schopny pro jejich vícejazyčnost naplnit *jednotným národním vědomím*. Všechny tři se po jistou dobu kojlily bláhovou nadějí, že *působením demokracie a svobody* se nakonec podaří překonat odstředivé tendence a obyvatelstvo sjednotit. Tato naděje byla všude živena velkým příkladem francouzských dějin, kde mocný zážitek revoluce tak úspěšně včetnil do jednotného národného vědomí i nefrancouzsky mluvící menšiny. Jenže za francouzským příkladem se skrýval dvojnásobně kulturní vývoj patnáct set let starý politický rámeček, tisíciletá ústřední moc, pětišestleté národní vědomí a prestiž Velké francouzské revoluce. Tento příklad chtěly následovat východoevropské státy, sotva prociitlé z dlouhého komatu a potýkající se s těžkostmi holé existence. Jejich naděje ve stmelující sílu demokracie se za těchto okolností pochopitelně ukázala jako marná a došlo k *úplnému rozdělení Polska, k porážce maďarské revoluce v roce 1849 a k československé katastrofě 1938–1939*. Osudné na těchto pohromách bylo, že ve všech třech případech se stáť bojující proti mocnostem evropské reakce střelil zároveň s vlastními nespokojenými menšinami. Všechny tři národy měly oprávněný pocit, že je Evropa hanebně opustila. Okolnosti rozbití všech těchto tří států, jmenovitě pětinásobné dělení Polska¹², maďarská porážka roku 1849 a rozdělení Uher 1919, a katastrofa Československa v letech 1938–1939, se vesměs vyznačovaly tak *británním násilím* a flagrantním *bezprávím*, že žádný z těchto národů nebyl